

Befolkningsutvikling i masseutvandringens tid

Trøndelag 1866–1914

Population development in a period of mass emigration

Trøndelag 1866–1914

Kari Lindbekk

Ph.d. historiker

karilindbekk@gmail.com

Tomasz Opach

Ph.d. geograf, Institutt for geografi, NTNU

tomasz.opach@ntnu.no

Sammendrag

Denne artikkelen setter fokus på emigrasjon som del av befolkningsutviklingen i Trøndelag og i landsdelens kommuner, i tiden 1866–1914. Vi har utviklet kart som viser sammenliknbar informasjon fra befolkningsstatistikken om kommunene. De visualiserer en kompleks utvikling med store demografiske variasjoner mellom kommunene innenfor et regionalt mønster preget av stabilitet og regelmessighet. Vårt viktigste funn er at vi kan vise samspill mellom emigrasjon og intern migrasjon i en utvikling hvor den interne migrasjonen var den mest omfattende. Den demografiske bakgrunn for masseutvandringen fra Norge var en situasjon med avtakende dødelighet samtidig som fødselshyppigheten var stabil. Resultatet var store årskull med ungdom hvor bare noen hadde utsikt til tilstrekkelig levebrød på fødestedet. Noen av dem måtte flytte – til andre steder i Norge, eller til Amerika hvor det åpnet seg nye muligheter. Vi ser den mobile arbeidsstyrken av unge mennesker på jakt etter levebrød som en forutsetning for økonomisk omstilling i tidens moderniseringsprosess.

Nøkkelord

befolkningsutvikling, emigrasjon, intern migrasjon, region, kommuner, moderniseringsprosess

Abstract

This article focuses on emigration as part of demographic development in the region of Trøndelag and in its municipalities in the period 1866–1914. We have created maps presenting comparable information for the municipalities taken from the population censuses. They visualise a complex development with great demographic varieties among the municipalities within a regional pattern characterised as regular and stable. Our main finding is that we can show interconnectivity between emigration and internal migration in a development where internal migration was the most extensive. The demographic background for mass emigration from Norway was the fall in death rates in a situation where the fertility rates remained stable. The result was large cohorts of youths where only some of them had prospects for sustainable livelihoods at their place of birth. Some of them had to move – to other places in Norway or to America as a continent that offered new openings. We see the mobile workforce of young people in search of livelihoods as a precondition for economic readjustment in a modernising process.

Keywords

population development, emigration, internal migration, region, municipalities, modernising process

Innledning

I tiden med masseutvandring fra 1866 da borgerkrigen var slutt i USA, til utbruddet av første verdenskrig i 1914 emigrerte ca. 663.000 kvinner og menn fra Norge til Amerika, langt flere enn i årene 1825–1865 da det var ca. 78.000 som emigrerte.¹ Vi har fokus på befolkningsutviklingen i Trøndelag og i landsdelens kommuner som sammen bidro til masseutvandringen med 67.000 emigranter. Slik er dette en studie på to geografiske nivåer – landsdel og kommuner. Den relateres til det nasjonale nivå ved at vi trekker inn resultater fra mer omfattende undersøkelser. Studiet av utviklingen i Trøndelag utdypes ved at vi benytter resultater fra en livsløpsstudie av de 4942 som ble født i Trøndelag i 1855.² Derved knyttes studien også til utviklingen på individuelt nivå.

Vi studerer masseutvandringen i samspill med de andre demografiske påvirkningsfaktorene – fødsler, dødsfall og flytting innenfor landets grenser. De bidro alle til befolkningsutviklingen som del av en samfunnsomforming med store endringer økonomisk, sosialt og kulturelt – ofte omtalt som et hamskifte. Vi avgrenser studien ved bare å relatere den demografiske utviklingen til samfunnets næringsøkonomiske omstilling med levebrød til flere.

For å kunne studere kommunenes befolkningsutvikling i regional sammenheng har vi utviklet datagrunnlag med opplysninger som er sammenliknbare kommunene imellom og over tid. For samlet visualisering av ulike sider ved kommunenes utvikling i regional sammenheng, har vi utviklet tematiske kart. Vår egen bruk av dem knytter seg primært til sammenlikning av demografiske utviklingsmønstre nasjonalt, regionalt og lokalt, og til studiet av den geografiske mobiliteten med både emigrasjon og interne vandring. Vi stiller

Kart 1 Trøndelag. Kommuneenhetene 1855

1. Backer 1965, s. 158.
2. Lindbekk 2017a.

følgende spørsmål: Hvor omfattende var mobiliteten og hvordan påvirket den befolkningsutviklingen i kommunene og i Trøndelag som landsdel? Hvem var det som flyttet? Og hvordan bidro flyttingene til næringsøkonomisk omstilling?

Arbeidsmåte for samlet studie av befolkningsutvikling på flere geografiske nivåer og for bruk av tematiske kart

For å gjennomføre vår studie av kommunenes befolkningsutvikling i regional sammenheng, trenger vi informasjon som er sammenliknbar over tid og geografiske enheter imellom – altså sammenliknbarhet både kronologisk og korologisk. Fra Norges offisielle statistikk (NOS)³ har vi hentet kommunedata med variabler og verdier som er sammenliknbare over tid. Det er imidlertid et problem at kommuneenhetene etter hvert splittes opp i mindre enheter. Vi har løst problemet ved å ta utgangspunkt i kommuneenhetene i folketellingen 1855 og summere informasjon om de senere kommuneenhetene til 1855-enhetene.⁴ Byene er slått sammen med sine omlandskommuner – Trondheim med Strinda, Levanger med Levanger landkommune, Steinkjer med Stod og Namsos med Namsos landkommune. Denne bearbeidingen av kommunedata fra NOS har gitt grunnlag for tidsserier med demografiske data for hver enkelt kommuneenhet. Dette dokumentasjonsgrunnlaget benyttes også for våre tematiske kart som visualiserer utviklingen i Trøndelag som region med mange geografiske enheter. Det er vårt håp at datagrunnlaget og kartene kan komme til nytte også for andre, f.eks. for å studere egen kommune som del av landsdelen Trøndelag. Ettersom datagrunnlaget i NOS har felles utforming for landet som helhet, kan metoden benyttes også for andre kommuner og regioner.

Studien gjelder i utgangspunktet Trøndelag som landsdel og Trøndelags kommuner. Resultatene relateres til studier på nasjonalt nivå som viser at andelen emigranter var tilnærmet den samme for de førti årskullene 1846–1886,⁵ og at befolkningens fordeling etter alder og kjønn endret seg lite i tiden med masseutvandring.⁶ Utviklingen i Trøndelag fulgte samme mønster, noe som gir grunnlag for å trekke inn resultater fra en livsløpsstudie av det regionale fødselskullet 1855 som var del av de førti nasjonale årskullene.⁷

Teorigrunnlaget som strukturerer denne artikkelen, er hentet fra demografien. Det dreier seg om områders befolkningsutvikling som resultat av fødsler, dødsfall, tilflytting og fraflytting.

Tilrettelagte data er samlet og arkivert i MS Excel-ark. ArcGIS⁸ er benyttet for å tilordne data til kartenes kommuneområder. Ved bruk av CoreDRAW har vi utviklet 13 kart som visualiserer ulike sider ved den demografiske utviklingen. Disse kartene med sammenliknbar statistisk informasjon gjør det mulig å studere demografiske endringer, endringenes sosioøkonomiske bakgrunn og konsekvenser av disse endringene.

Vår bruk av tematiske kart knytter seg til en lang tradisjon for kartlegging av folketellingsdata. I det nittende århundre med økende tilgang på nasjonal statistikk fordelt geografisk på administrative områder, ble det mulig for forskere å gjøre bruk av kartografi i sine

3. Norges offisielle statistikk (NOS) er tilgjengelig på <https://www.ssb.no/a/histstat/>.

4. Inndelingen gjelder i hovedsak kommuneenhetene fra 1855. Mange kommuner ble delt opp i tiden frem til 1910, og vi har benyttet NSD-publikasjonen *Kommuneendringer 1838–1978* (Brosveet et al. 1979) for å finne ut hvilke av de nye kommunene som sprang ut av hvilke av 1865-kommunene. Bykommunene er slått sammen med nærmeste omlandskommune – Trondheim med Strinda, Levanger med Levanger landkommune, Steinkjer med Stod og Namsos med Namsos landkommune. Se også Juvkam 1999.

5. Bævre et al. 2001.

6. Backer 1965, s. 190.

7. Lindbekk 2017a.

8. Slocum et al. 2010.

studier.⁹ Ulike teknikker kan benyttes, og valget av teknikk er i et hvert tilfelle avhengig av brukerens individuelle behov og kompetanse.¹⁰ Individuelle begrensninger kan i noen grad kompenseres ved bruk av Historical Geographic Information System. Dette er en GIS-database hvor historiske data bearbeides dynamisk ved bruk av interaktiv kartografi. Slik bruk forutsetter imidlertid spesiell software og brukerkompetanse.

I denne artikkelen benyttes to kartografiske symbolteknikker, nemlig koropletkart og kart med proporsjonale symboler. Med den første teknikken blir kommuneenhetene skyggelagt i ulike fargenyanser relatert til deres skår på variabelen for det aktuelle kart. En fordel med koropletkart er at de gir et forholdsvis lett forståelig bilde av geografiske fordelinger, og samtidig er det mulig å avlese kvantiteter (avhengig av klasseinndelingen). En ulempe er at koropletkart gir overdreven betydning av grensene mellom enhetene (kommunene). Variablene kan i virkelighet vise store variasjoner innenfor en kommune. Ulempene blir større der det er store forskjeller i arealstørrelse på de ulike enhetene. Ved bruk av den andre teknikken benyttes symboler av forskjellig størrelse – for eksempel stolpediagram – for å representere data for de ulike kommuneenhetene. Dette er teknikker som ofte benyttes i aviser, undervisning m.m. Her vil vi forklare bruken spesielt for våre kart.

I enkelte av disse kartene kombineres de to teknikkene, f.eks. for å få frem et budskap i kontekstuell sammenheng. Vi bruker også kart med kombinert bruk av koropletkart og proporsjonale symboler for flere variabler samtidig. Kart 5 viser symbolforklaringen til kart med bruk av koropletkart som viser befolkningsutviklingen (med åtte klasser) og proporsjonale stolper som viser både fødselsoverskudd (grønne stolper) og enten flytteoverskudd (røde stolper) eller flytteunderskudd (blå stolper). Ved tyding av disse symbolene legges de røde stolpene til de grønne stolpene for å vise befolkningstilvekst, mens størrelsesforholdet mellom grønne og blå stolper viser hvordan flytteunderskudd reduserte eller oppveide befolkningstilveksten.

Bruken av denne typen informasjonsrike kart forutsetter som nevnt innsats fra leseren, men de gir en visuell fremstilling av sammenhenger som ellers vil kreve en omfattende tekst. Kartene viser dessuten en romlig fordeling av forhold som ikke kan fremstilles på annen måte.

Eilert Sundts lov og hans prognose om krise som følge av overtallighet blant ungdommen

Befolkningsutviklingen i Trøndelag var del av en nasjonal utvikling. Her skal vi skissere kjente utviklingslinjer i landets demografiske utvikling som danner bakgrunnen for vår studie på regionalt og kommunalt nivå.

I 1855 publiserte folkelivsgranskeren og demografen Eilert Sundt to studier av landets befolkningsutvikling. I den ene, *Om giftermål i Norge*, påpekte han at fødselstallene viste en «lovmessig sammenheng» ved at store fødselskull satte store kull til verden en generasjon senere. Derved fikk folketallsutviklingen form av en bølgebevegelse hvor en bølgetopp ble fulgt av ny topp en generasjon senere.¹¹ Forutsetningene for slik regelmessighet var at ekteskaps- og fødselsmønster lå fast, og at det heller ikke fant sted vesentlige endringer i vandrings- og dødelighet.

Den siste av disse forutsetningene hadde imidlertid sviktet ved at dødeligheten ble redusert. Det var en utvikling som kan følges fra tidlig på 1800-tallet, og som medførte usedvan-

9. Keates 1996.

10. Gregory and Healey 2007.

11. Sundt 1975b, s. 213.

lig rask befolkningsvekst i første halvdel av århundret.¹² Da var dødeligheten i Norge – spesielt blant spedbarna – lavere enn i noe annet land.¹³ Sundt var godt kjent med denne utviklingen, og han var stolt på nasjonens vegne. I sin andre studie fra 1855, *Om dødeligheten i Norge*, skrev Sundt: «Unægtelig er betragtningen af dødeligheds-forholdene i Norge skikket til at fremkalde en behagelig mening om et i det hele sundt og kraftigt, forstandigt og hæderligt folke-liv.»¹⁴

Dette var samtidig en utvikling som medførte at når stadig flere overlevde de kritiske barneårene, økte antall ungdommer som fikk problemer med å finne levebrød for etablering med egen familie. Sundt viste at utviklingen bar i seg kimen til uavvendelig demografisk krise – «Så sandt intet aldeles usædvanligt i mellemtiden indtræffer, som bevirker en overordentlig dødelighed eller en overordentlig udflytting.»¹⁵ Hans prognose med varsel om at mange ville bli stående uten grunnlag for egne levebrød, knytter utvandringen til næringsforholdene i Norge med utilstrekkelig økonomisk bæreevne for en raskt økende befolkning. Mange må ha vurdert fremtidsutsiktene på samme måte, for da den amerikanske borgerkrigen ble avsluttet i 1865, og det åpnet seg mulighet for «overordentlig udflytting», var det som om en sluse ble åpnet for masseutvandring.¹⁶ For den enkelte ungdom måtte vurderingen av egne fremtidsmuligheter få avgjørende betydning for beslutningen om å emigrere eller finne seg levebrød i hjemlandet.

Masseutvandringen skulle komme til å fortsette i et halvt århundre frem til første verdenskrig. Her i landet bidro gjennomsnittsfamilien fortsatt til store fødselsoverskudd ved at den fikk omtrent like mange barn som før, samtidig som dødeligheten fortsatt avtok.¹⁷ Det var omfanget av vandringer som ble langt større. Nå forplantet deler av bølgen med store fødselskull seg over til Amerika, mens befolkningsveksten i Norge ble redusert.

Ingrid Semmingsen som gjennomførte den første store emigrasjonsstudien for Norge, fremhevet «den veldige folketilveksten som et av de sterkeste sprengningselementene i norsk historie frem til 1914.»¹⁸ Den utløste en «sprengningsprosess» som medførte at mange bosatte seg andre steder enn der de var født. Fra Statistisk sentralbyrå ble det gjort forsøk på å få oversikt over omfordelingen av de som var født i Norge – de norskfødte. For 1865 ble det beregnet at 3 % av dem bodde i Amerika, at 21 % var utflyttere i Norge og at 76 % bodde som hjemfødinge i egne fødestedskommuner. Tilsvarende beregning for 1910 da masseutvandringen gikk mot sin avslutning, tilsier at da bodde 15 % av de norskfødte i Amerika, 28 % var utflyttere i Norge, og 57 % bodde som hjemfødinge i egen fødestedskommune.¹⁹ Disse tallene viser at «sprengningsprosessen» hadde medført tiltakende omfordeling av de norskfødte, i stor utstrekning ved at mange hadde emigrert til Amerika. En enda større del av omfordelingen må imidlertid tilskrives de interne vandringer, for det var flere som hadde flyttet innenfor landets grenser.

Det var ingen overordnet styring av denne prosessen. Den ble drevet av mange individuelle beslutninger som i sum medførte at demografisk krise med katastrofale velferdskonsekvenser ble avverget. Det skjedde vel å merke ikke ved at fødselsoverskuddet ble redusert, men ved flytting der unge mennesker søkte seg til steder med grunnlag for egen etablering. Mange emigrerte til Amerika hvor det åpnet seg nye muligheter, og mange flyt-

12. Søbye 2014, s. 215 ff.

13. Mitchell 2003. A7 Vital Statistics: Deaths of Infants Under One Year Old per 1000 Live Births.

14. Sundt 1975a, s. 41.

15. Sundt 1975b, s. 274.

16. Backer 1965, s. 158.

17. Sogner 1984, s. 155.

18. Semmingsen 1950, s. 239.

19. Lindbekk 2017b, s. 274.

tet innenfor landets grenser der det fant sted modernisering av næringslivet med nye arbeidsplasser.

Det var de unge som flyttet

I emigrasjonshavnene ble det ført protokoller med opplysning om hver emigrant.²⁰ Opplysningene derfra er sammenfattet i statistiske oversikter som viser hvordan det nasjonale antall emigranter varierte fra år til år – flest i årene 1866–1873, 1880–1893 og 1902–1912.²¹ De store variasjonene i antall emigranter som i overveiende grad var unge kvinner og menn i alderen 15–35 år, skulle tilsi at det her i landet ville oppstå forskyvninger i befolkningens prosentvise fordeling etter alder og kjønn. Julie Backer fant imidlertid til sin overraskelse at aldersfordelingen holdt seg temmelig konstant for både kvinner og menn frem til 1915. Hun lot dette stå som et uavklart problem i sin statistikkbaserte utredning fra 1965.²²

En artikkel som ble publisert 36 år senere, gir grunnlag for å avklare Backers problem. Det dreier seg om en studie av det årlige antall emigranter fra Norge fordelt etter alder og kjønn. Den viser at det til tross for store variasjoner i antall emigranter over tid, var en regelmessighet i rekrutteringen. Fra hvert av de førti nasjonale årskullene som ble mest berørt av utvandringen, årskullene 1846–1886, var det nemlig ca. 1/3 av alle menn og ca. 1/5 av alle kvinner som emigrerte. De fleste emigrerte når de var unge, fra konfirmasjonsalder til midt i 30-årene, altså i en alder da de skulle opparbeide levebrød for å kunne etablere seg med egen familie.²³ Slik dreide det seg om en regelmessig nedbemanning av landets arbeidskraft og av fremtidige familiefolk.

En hel generasjon som vokste opp i familier med omtrent like mang barn som tidligere, ble altså regelmessig beskattet ved at en forholdsvis fast andel av hvert årskull emigrerte. Det innebar implisitt at ca. 2/3 av årskullenes menn og ca. 4/5 av årskullenes kvinner fortsatte sine liv i Norge. Dette rekrutteringsmønsteret forklarer at emigrantene kunne forlate landet uten å sette tydelige spor etter seg i form av endringer i landets befolkningsstruktur med fordeling etter alder og kjønn.

Det foreligger ikke data for tilsvarende studie av emigrasjonen fra Trøndelag, men i 1865 liksom i 1900 var befolkningens fordeling etter alder og kjønn omtrent den samme der som i landet som helhet.²⁴ Det tilsier at emigrasjonen beskattet en hel generasjon av Trøndelags ungdom med omtrent tilsvarende regelmessighet som i landet som helhet.

Det forhold at aldersfordelingen holdt seg temmelig konstant også i Trøndelags befolkning, må skyldes at landsdelen hadde lite flytteutveksling med andre deler av landet og lite immigrasjon fra andre land. Slik sett fungerte landsdelen langt på vei som et avgrenset flyt-teområde – vel å merke når vi ser bort fra utvandringen.

Slik var det ikke i Trøndelags kommuner. Der vitner tiltakende ulikheter i befolkningenes aldersstruktur om forskjeller i flytteaktiviteten kommunene imellom. Ettersom mobiliteten var størst i ungdomsårene, har vi sett spesielt på kommunenes andel ungdom i alder 15–30 år henholdsvis i 1865 og i 1900. Her var forskjellene forholdsvis små i 1865. (Kart 2.) Det tilsier at problemet med overtallige ungdomskull gjorde seg gjeldende med omtrent samme styrke i hele landsdelen, og at det var få som flyttet for å løse problemet med overtallig ungdom. Andelene unge var riktig nok noe større ute ved kysten hvor fiskeriene var

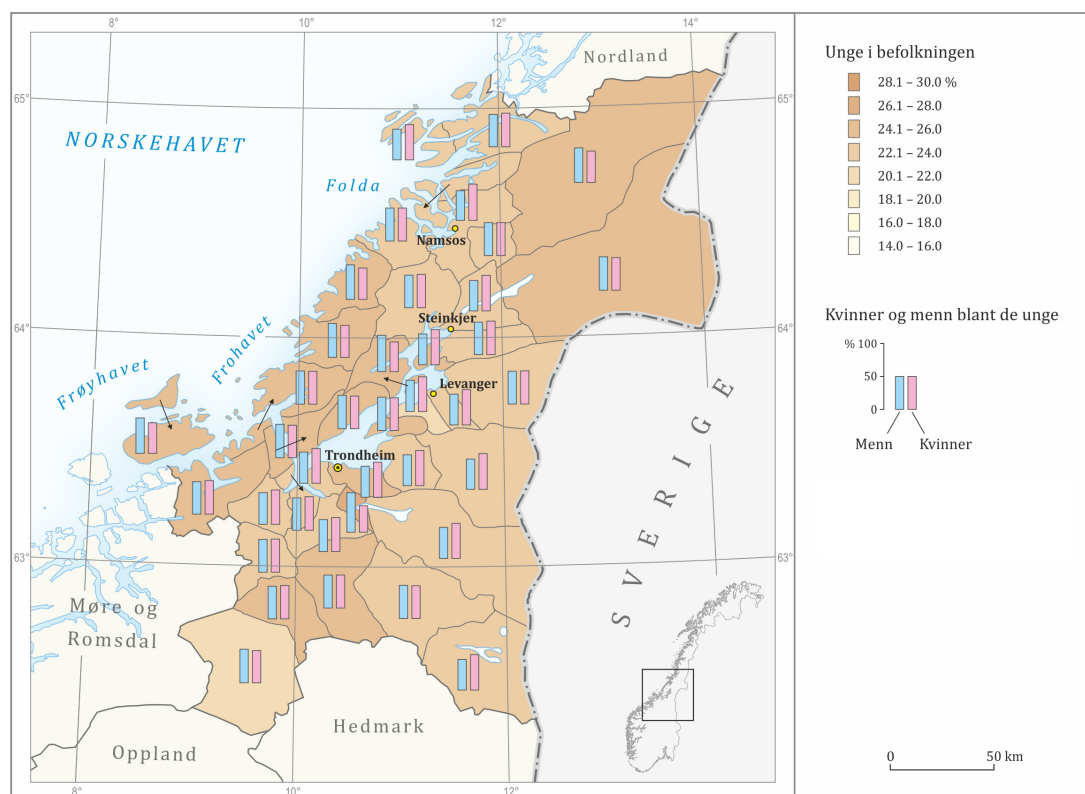
20. Haakenstad 2008, s. 17.

21. Backer 1965, s. 168.

22. Ibid, s. 190.

23. Bævre et al. 2001.

24. Lindbekk 2017a, s. 159 f.

Kart 2 Unge i 1865.

Tallgrunnlag: Folketellingen 1866, tabell 5.

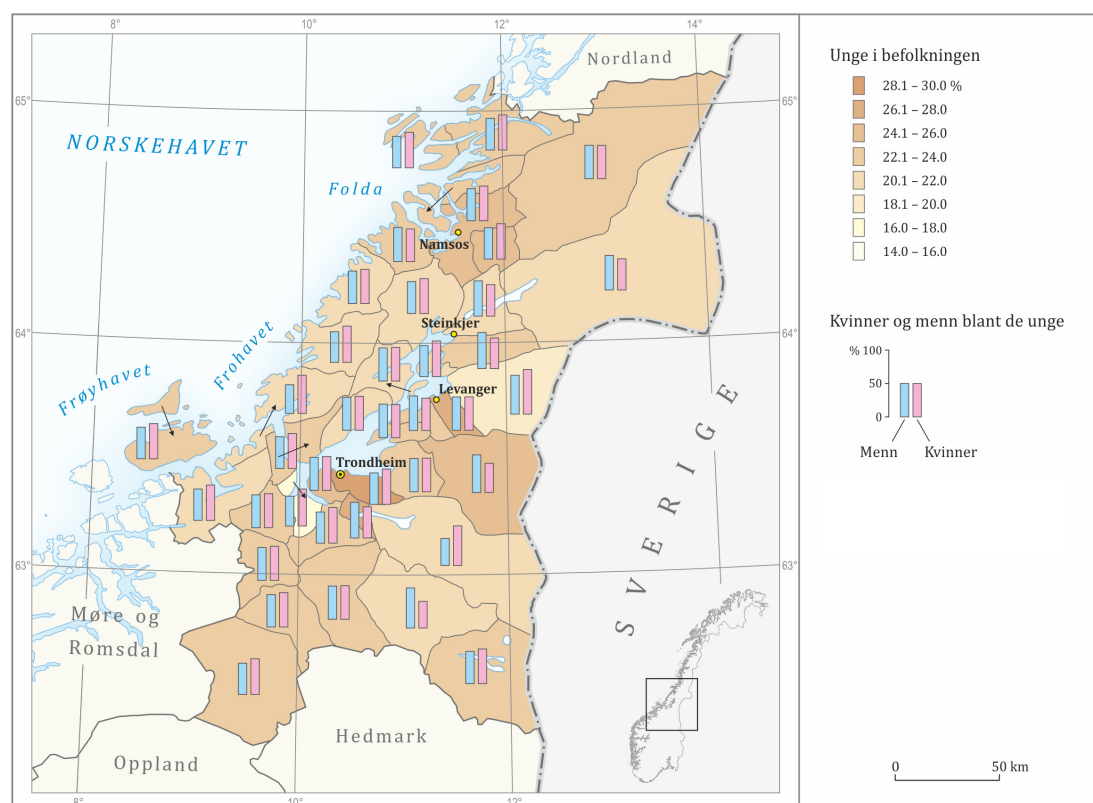
inne i en god periode, enn i innlandskommunene og i byene med omlandskommuner, men det var bare i Oppdal at prosentandelen unge var lavere enn 20 %. For landsdelen som helhet summerte andelen ungdom seg til et gjennomsnitt på 24 %.

35 år senere, ved århundreskiftet i 1900, var andelen ungdom fortsatt 24 % i landsdelen som helhet, men nå var det større forskjeller kommunene imellom. (Kart 3.) Nå var det byene med omlandskommuner – først og fremst Trondheim med Strinda – som hadde størst andel ungdom i alderen 15–30 år. Til gjengjeld var landkommunenes andel unge gjennomgående lavere enn i 1865. Øvre Stjørdal og Overhalla skilte seg likevel ut ved at deres andel unge var høyere enn 24 %, men i Verdal var andelen unge under 20 % og i Børsla under 18 %. Disse variasjonene kan i hovedsak tilskrives forskjeller i ungdommens mobilitet – både emigrasjon og interne vandring. Slik forsvinner preget av regelmessig beskatning av årskullene når vi retter oppmerksomheten til det kommunale nivå. Det er der vi kommer flyttevirkingsheten nærmest – før den inngår i større sammenhenger.

Kjønnsbalansen ble likevel opprettholdt lokalt selv i denne tiden med omfattende flytting, for kommunenes andel kvinner og menn var forholdsvis lik blant de unge både i 1865 og i 1900. Det fantes imidlertid unntak – f.eks. ved at Selbu hadde stort kvinneoverskudd blant de unge i 1900, samtidig som nabokommunen Støren hadde mannsoverskudd.

Sterkt redusert befolkningsvekst som felles erfaring nasjonalt og regionalt, men med store lokale variasjoner

I Trøndelag hadde perioden 1802–1865 vært preget av befolkningsvekst i alle kommuner. Perioden med masseutvandring ble derimot preget av svak befolkningsutvikling med redusert folketall i 15 av kommunene. (Kart 4.) Det gjaldt jordbrukskommunene ved Trond-

Kart 3 Unge i 1900

Tallgrunnlag: Folketellingen 1900, 4. rekke, tabell 2.

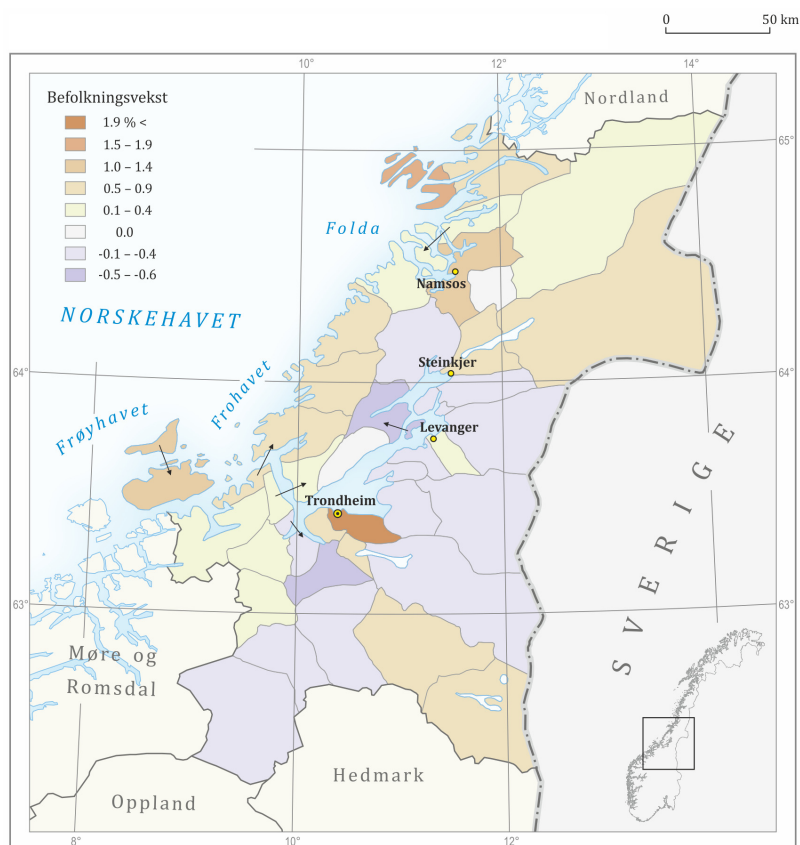
heimsfjorden, og det gjaldt mange av innlandskommunene. Bare Trondheim med omlandskommunen Strinda hadde gjennomsnittlig årlig befolkningsvekst 2 % eller mer. Folketallet økte i Levanger, Steinkjer og Namsos med omlandskommuner, men økningen var mindre enn før. Folketallet økte også i fiskeri- og skogbrukskommunene, men bare Nærøy skilte seg ut med rask befolkningsvekst.

Overgangen fra rask befolkningsvekst i den første perioden til negativ eller sterkt avdempet vekst i den etterfølgende gjorde seg gjeldende i nesten samtlige kommuner. Så langt dreide det seg om en utvikling som de hadde felles med riket som helhet og med Trøndelag som landsdel, men det var samtidig store forskjeller kommunene imellom. Slik var det også i andre deler av landet.

Kommunenes befolkningsutvikling som resultat av fødsler, dødsfall og flytting

Folketallsutviklingen med store forskjeller mellom Trøndelags kommuner var resultat av ulikhet i fødsler, dødsfall, innflytting og utflytting. Offentlig statistikk gir opplysning om kommunenes antall fødsler, dødsfall og emigranter, og om overskudd eller underskudd av de interne vandringene fra den ene folketellingen til den neste. På dette grunnlaget har vi utarbeidet tidsserier med data for den naturlige tilveksten som er differansen mellom antall fødsler og antall dødsfall, og flytteoverskudd/-underskudd som er summen av tallene for emigrasjon og interne vandringer. Tidsseriens data er beregnet i prosent av folketallet ved begynnelsen av det aktuelle tidsavsnittet.

Her skal vi studere variasjoner i samspillet mellom naturlig tilvekst og flytteoverskudd/-underskudd i Trøndelags kommuner på grunnlag av data for tidsavsnittene 1856–1865,

Kart 4 Gjennomsnittlig årlig befolkningsvekst 1866–1910

Tallgrunnlag: Folketellingen 1866, tabell 5. Folketellingen 1900, 4. rekke, tabell 2.

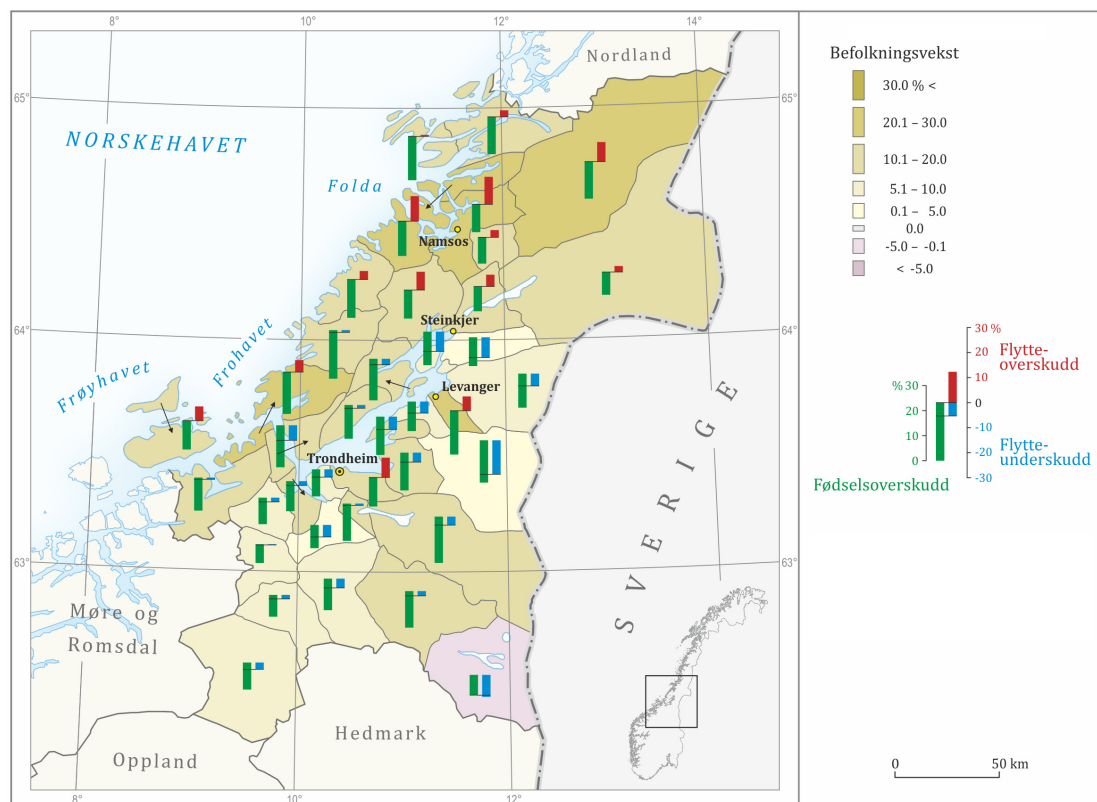
1866–1875, 1876–1890, 1891–1900 og 1901–1910. Kartene som viser noe av mangfoldet i denne prosessen, har kommunenes befolkningsutvikling som bakgrunnsinformasjon.

Gjennom hele perioden med masseutvandring hadde samtlige kommuner fødselsoverskudd som stadig ga en tilvekst til folketallet. Fødselsoverskuddet varierte kommunene imellom, men for den enkelte kommune var de likevel forholdsvis stabile over tid. Det skyldtes antakelig at de fleste kommuner hadde et flertall av hjemfødinge som var født der. De tilhørte familier som bar med seg en forhistorie som langt på vei styrte overgangen fra en generasjon til den neste. Anders Nicolai Kiær mente at i tiden frem til 1860-årene kunne variasjoner i befolkningsutviklingen i sin helhet mer tilskrives forhold i fortiden enn samtidige omstendigheter som f.eks. økonomiske konjunkturer. Det innebar at «befolkningstallene hadde en egen logikk ... folkemengden beveget seg selv, og det som beveget den, kunne ligge langt tilbake i tid.»²⁵

I tiden med masseutvandring ble befolkningsutviklingen mer kompleks, først og fremst ved at flytting gjorde seg gjeldende som en langt sterkere påvirkningsfaktor enn tidligere. Våre kart viser at veksteffekten som følge av fødselsoverskudd i varierende grad ble oppveid av flytteunderskudd som var større enn fødselsoverskuddet. I andre perioder var fødselsoverskuddet større enn flytteunderskuddet, slik at folketallet steg. Det dreide seg om en utvikling med variasjoner over tid og kommunene imellom. Bare i jordbrukskommunene Inderøy og Ytterøy var flytteunderskuddet stadig større enn fødselsoverskuddet, slik at folketallet sank gjennom hele perioden med masseutvandring.

Det første kartet gjelder befolkningsutviklingen i tiåret før masseutvandringen. (Kart 5.) Da var det de interne vandringene som dominerte flytteaktiviteten, og de ga flytteover-

25. Søbye 2014, s. 137.

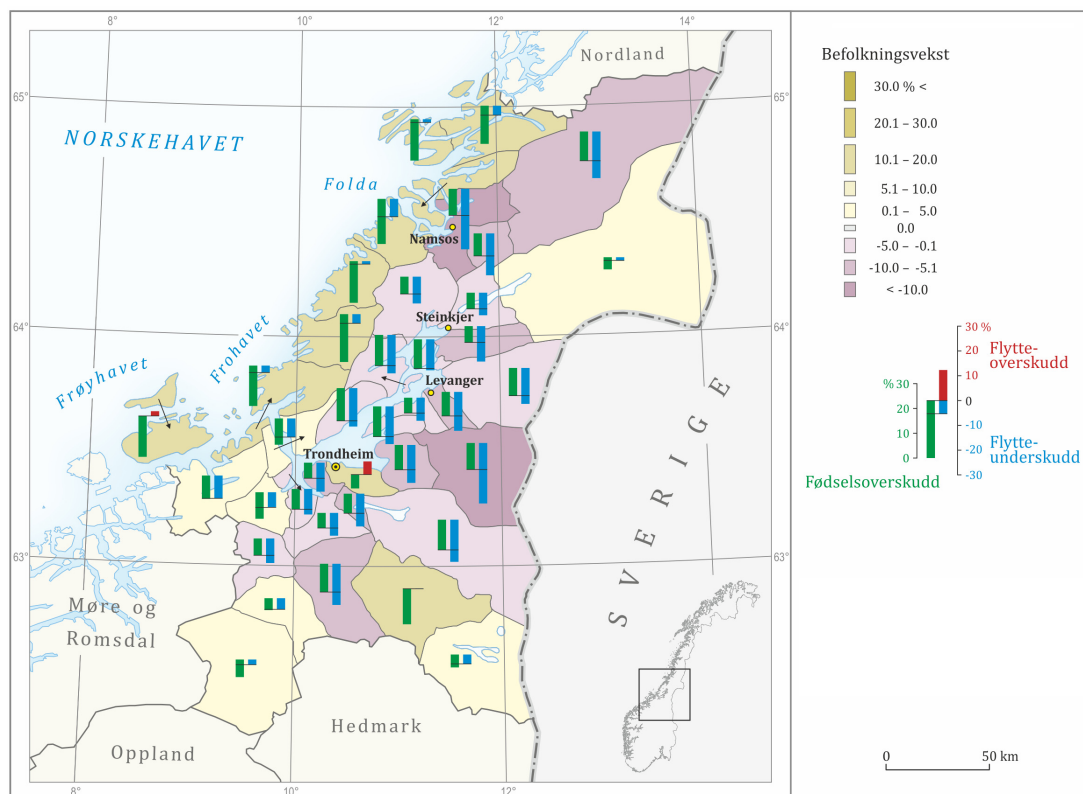
Kart 5 Samlet befolkningsvekst 1856–1865

Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse 1856–1865. Tabell 1.

skudd i 14 kommuner, f.eks. i byene med omland. Mange kommuner hadde samtidig store fødselsoverskudd. Det gjaldt ikke minst fiskerikommunene. I andre kommuner ble store fødselsoverskudd motvirket av flytteunderskudd, f.eks. i Øvre Stjørdal. Også i andre kommuner hadde man flytteunderskudd som tærte på befolkningsveksten, men folketallet økte likevel fordi fødselsoverskuddet var større. Bare i Røros var flytteunderskuddet større enn fødselsoverskuddet, slik at folketallet ble redusert.

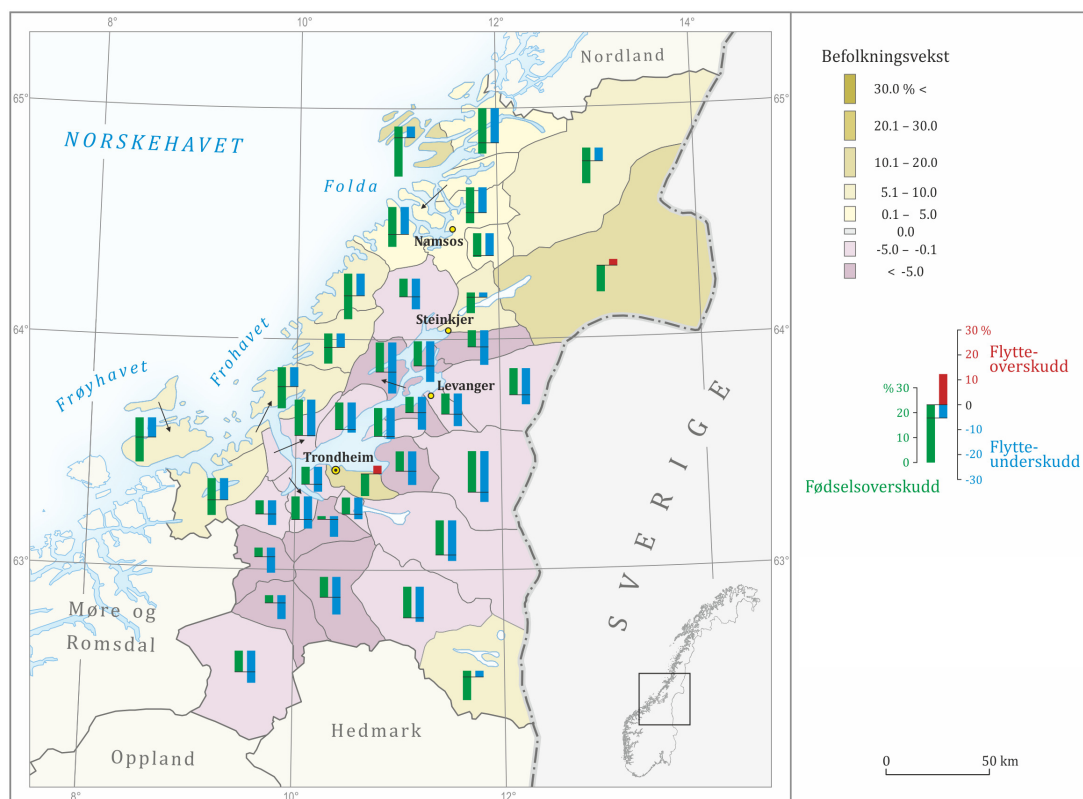
Fordelingen av flytteoverskudd og flytteunderskudd viser at i tiåret før masseutvandringens begynnelse førte de dominerende flytteretningene bort fra jordbruks- og innlandsbygder til byene med omlandskommuner og til kommuner med tilleggsnæringene fiske og skogbruk. Kartet viser dessuten at fødselsoverskuddene var store nok til å gi befolkningsvekst også i kommuner med flytteunderskudd. Unntaket var Røros, men der var forskjellen minimal mellom fødselsoverskudd og flytteunderskudd.

I tiden som fulgte med masseutvandring som en viktig del av flytteaktiviteten, var det som nevnt hele tiden fødselsoverskudd med flere fødsler enn dødsfall i samtlige kommuner, men det var sjelden at fødselsoverskuddene ble kombinert med flytteoverskudd. (Kart 6, 7, 8 og 9) Bare Trondheim med Strinda hadde stadig flytteoverskudd som viser en tydelig flytteretning innenfor landsdelen, nemlig til trønderhovedstaden. I de andre kommunene var flytteoverskudd en sjeldenhet, men finnes tidvis for Hitra, for Snåsa, for Levanger og Namsos med omlandskommuner, og i særlig grad for Meldal i årene 1901–1910. Det er imidlertid flytteunderskuddene som viser den dominerende flytteretningen i tiden med masseutvandring – bort fra den enkelte kommune, bort fra Trøndelag og bort fra Norge – over til Amerika. I kommunene var resultatet svekket eller negativ befolkningsvekst. Det var et utviklingsmønster som klart skilte seg ut fra utviklingsmønsteret for tiåret 1856–1865 da flytteaktiviteten ble dominert av interne vandring, og da kommunene hadde positiv befolkningsutvikling.

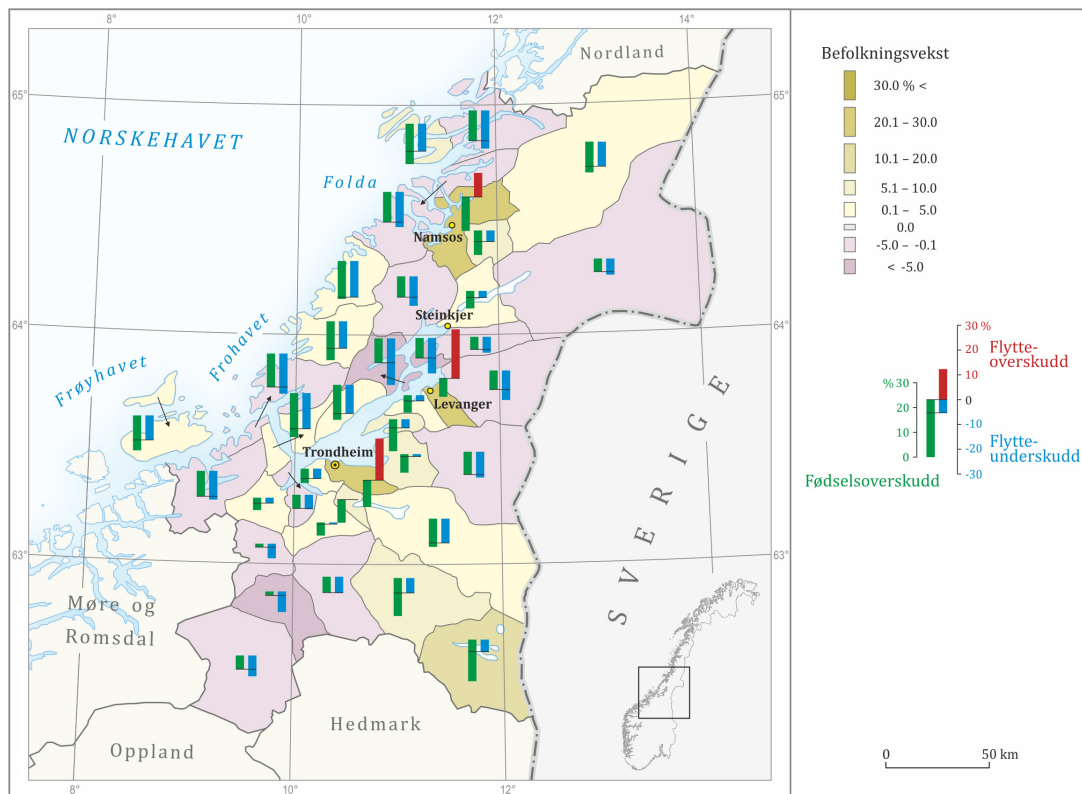
Kart 6 Samlet befolkningsvekst 1866–1875

Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse 1871–1875. Tabell 1.

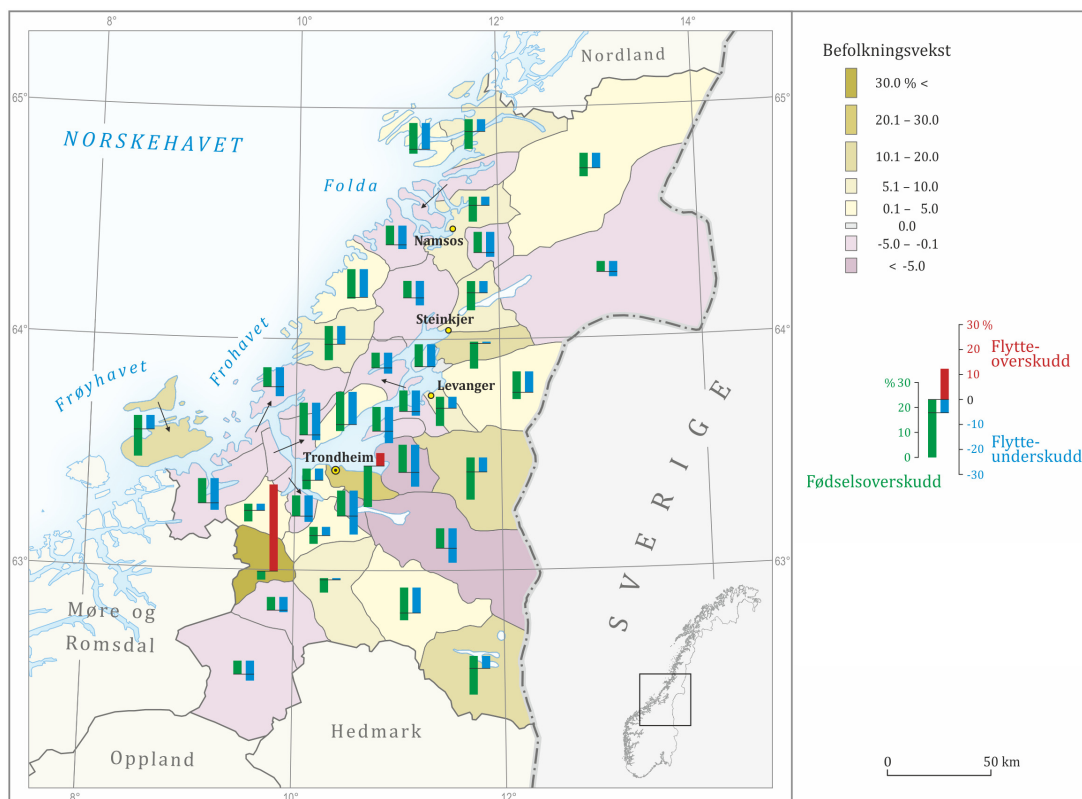
Kart 7 Samlet befolkningsvekst 1876–1890

Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse 1886–1890. Tabell 1 A.

Kart 8 Samlet befolkningsvekst 1891–1900

Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse 1896–1900. Tabell 1 A.

Kart 9 Samlet befolkningsvekst 1901–1910

Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse 1906–1910. Tabell 1 A.

Kartene viser hvordan jordbrukskommunene langs Trondheimsfjorden tidlig ble fanget inn i en utvikling med flytteunderskudd og reduserte folketall. Utflyttingen derfra avtok i 1890-årene, men etter århundreskiftet kom nye år med stor utflytting og redusert folketall.

Blant innlandskommunene hadde Støren, Holtålen, Selbu, Øvre Stjørdal og Verdal store fødselsoverskudd, men de ble senere redusert. I disse kommunene hadde befolkningsveksten vært rask i tiåret 1856–1865, men senere ble folketallet redusert som følge av utflytting – spesielt tidlig i perioden.

I fiskerikommunene som tidligere hadde hatt flytteoverskudd, var utviklingsmønsteret et annet ved at store fødselsoverskudd ble kombinert med en liten utflytting det første tiåret etter 1865. Utflyttingen tiltok imidlertid i 1880-årene, og i tiden omkring århundreskiftet ble folketallet redusert også i enkelte av disse kommunene.

I skogbruksbygdene nord i landsdelen var fødselsoverskuddene forholdsvis små og flytteaktiviteten variabel. Der svingte befolkningsutviklingen mellom vekst og tilbakegang.

I de tre byene nord i landsdelen med omlandskommuner ble folketallet redusert de første årene etter masseutvandringens begynnelse, men det økte i årene omkring århundreskiftet – tidvis som følge av tilflyttingsoverskudd. Det gjaldt i særlig grad Namsos. Det var imidlertid Trondheim med omlandskommunen Strinda som hele tiden skilte seg ut med flytteoverskudd og stadig befolkningsvekst fra det ene tidsavsnittet til det etterfølgende.

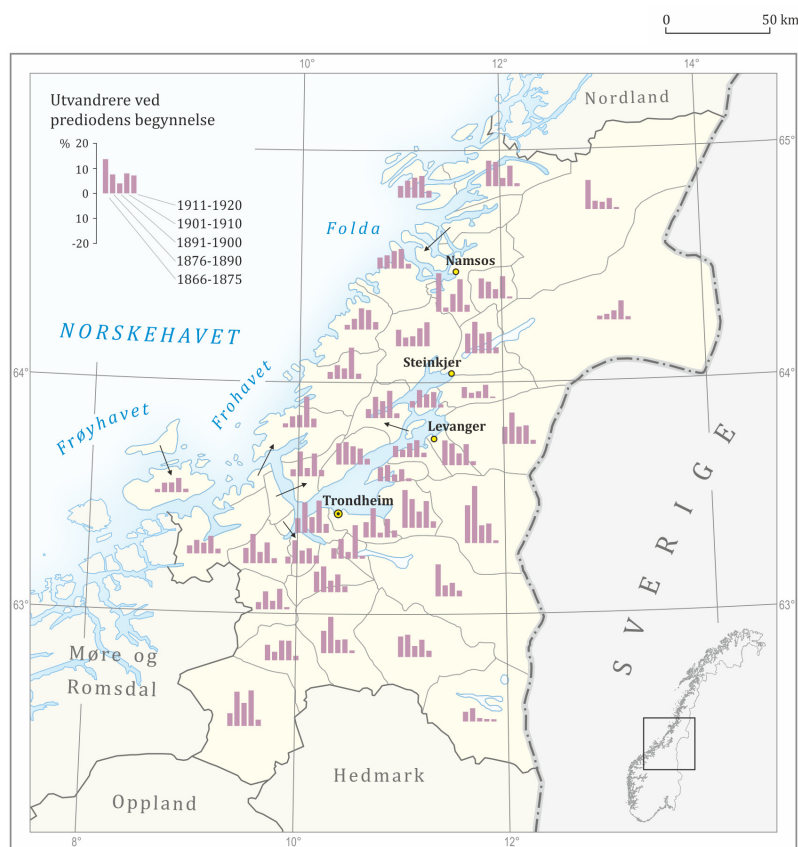
Ved å følge utviklingen gjennom fem tidsavsnitt viser våre kart hvordan befolkningsutviklingen brått ble endret allerede i det første tiåret med masseutvandring. Det siste tiåret før masseutvandringens begynnelse hadde Trøndelag vært en landsdel med fødselsoverskudd og befolkningsvekst i alle kommuner, og med interne flyttinger som ga ekstra tilskudd til befolkningsveksten i byer og i fiskeri- og skogbrukskommuner. I tiden med masseutvandring hadde kommunene fortsatt fødselsoverskudd, men denne tilveksten og eventuelle overskudd av de interne vandringene ble overskygget av emigrasjonen – i mange tilfelle så meget at folketallet ble redusert. Det var et utviklingsmønster som kom til å dominere befolkningsutviklingen i landsdelens klynger av kommuner i hele perioden med masseutvandring.

Utvandring

Det årlige antall utvandrere fra Norge varierte sterkt over tid.²⁶ Vi mangler oversikt over det årlige antall utvandrere fra hver kommune, men for Trøndelags kommuner har vi hentet opplysninger fra befolkningsstatistikken om det samlede antall utvandrere fra et folketellingstidspunkt til det neste. (Kart 10.) Det er opplysninger som viser at andel emigranter varierte over tid og kommunene imellom. Fra de fleste kommunene sør i landsdelen og fra byene med omlandskommuner var det mange emigranter i den første tiden med masseutvandring, spesielt i tidsavsnittet 1876–1890, færre i tiden som fulgte. I fiskerikommunene ut mot havet var forholdet omvendt med flest emigranter i tiårene før og etter århundreskiftet. Fra jordbrukskommunene langs Trondheimsfjorden var andelen emigranter gjennomgående lav og variabel kommunene imellom. Utvandringen fulgte altså ikke noe enhetlig mønster for landsdelens kommuner.

Det samlede antall emigranter fra Trøndelag –ca. 67 000 – innebar uansett et voldsomt inngrep i landsdelens befolkning. For å kunne sammenlikne dette inngrepet områder imellom, har vi beregnet andel emigranter i prosent av folketallet i 1865. Dette gir grunnlag for å sammenlikne «utvandringsintensiteten» nasjonalt som var 37 %, med tilsvarende tall for

26. Backer 1965, s. 158.

Kart 10 Utvandring i perioden 1866–1920

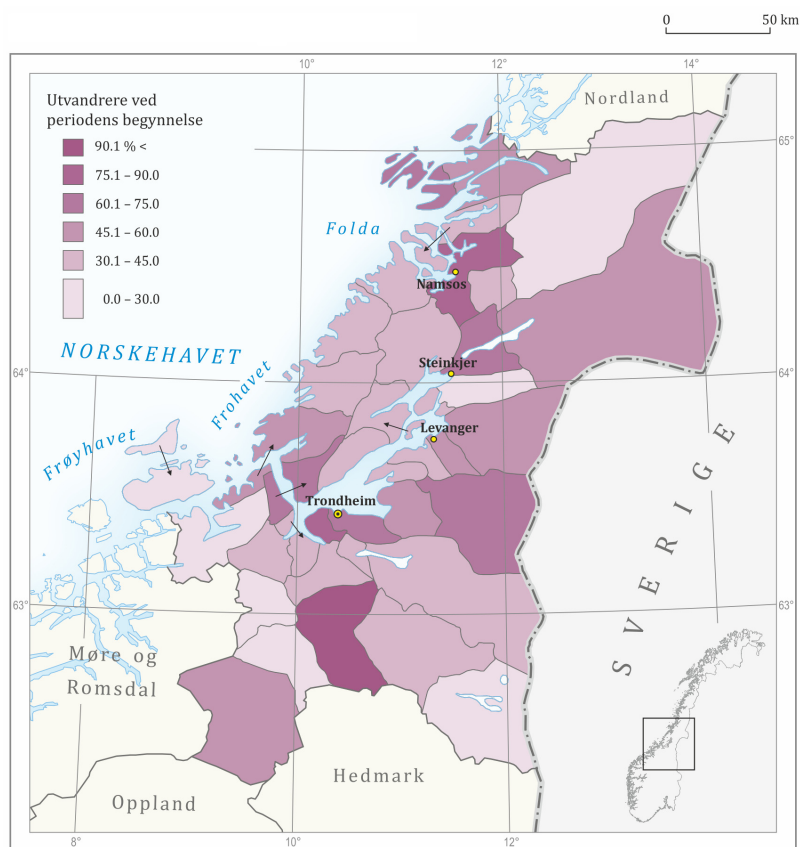
Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse. 1866-1875, Tabell 1. 1886-1890, Tabell 1 A, 1896-1900, Tabell 1 A. 1906-1910, Tabell 1 A. 1916-1920, Tabell 1.

Trøndelag som var 35 %, og med tall for hver av Trøndelags kommuner. Blant dem var «utvandringsintensiteten» størst for Støren med 97 %, men den var høy også for byene med omlandskommuner og for Byneset, Stadsbygd, Øvre Stjørdal og Nærøy. Minst var den for Røros med 16 %, men den var lav også for Rennebu, Meldal, Hemne, Hitra, Sparbu og Grong. For de andre kommunene lå «utvandringsintensiteten» på et mellomnivå. Samlet sett er dette en oversikt som viser at emigrasjonens inngrep i befolkningen varierte sterkt kommunene imellom, og at den for hver kommune hadde et omfang som måtte få konsekvenser for befolkningsutviklingen. (Kart 11.)

Ingrid Semmingsen så folketilveksten som et «sprengningselement» som bidro til å utløse masseutvandringen. Vår oversikt over «utvandringsintensiteten» i Trøndelags kommuner viser at «sprengningseffekten» varierte sterkt kommunene imellom, og at den var betydelig både for landsdelen samlet og for landet som helhet. Vi har likevel sett at de store variasjonene i kommunenes antall emigranter over tid summerte seg til et resultat som innebar at i landsdelen som helhet ble hvert av årskullene 1846–1886 belastet omtrent like meget. Slik sett viser «sprengningseffekten» en påfallende kombinasjon av variasjoner og stabilitet.

Interne vandringer

I Trøndelags regionhistorie for denne perioden omtaler Aud Tretvik Mikkelsen landsdelen som et samfunn i bevegelse. «Mykje folk var på flyttefot. Nokre flytta lokalt, andre flytta innafør regionen, og atter andre drog langt av lei. Ikkje alle flytta permanent, men var berre

Kart 11 Samlet utvandring 1866–1920

Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse 1871–1875, tabell 1. Folkemengdens bevegelse 1916–1920, tabell 1.

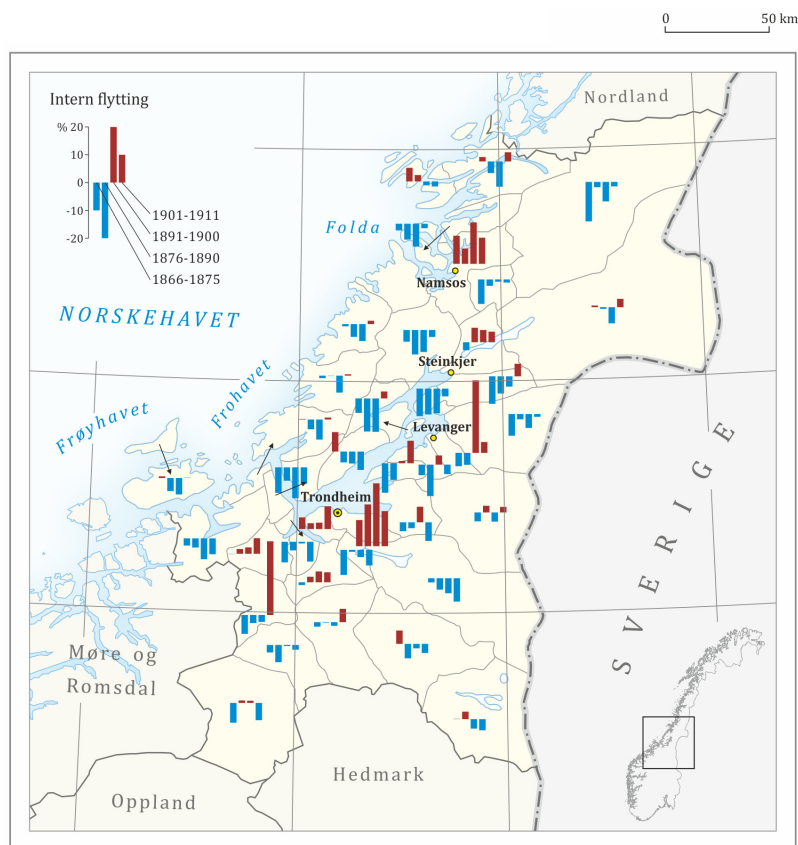
på sesongvise arbeidsvandringar eller dreiv med langtidspendling.»²⁷ Slik var det også andre steder i landet. Blant de mange som flyttet, må de fleste ha flyttet innenfor landets grenser, for i 1910 da masseutvandringen gikk mot sin avslutning, bodde som tidligere nevnt 15 % av de norskfødte i Amerika, 28 % var utflyttere i Norge, og 57 % bodde som hjemfødinger i egen fødestedskommune.

Befolkningsstatistikken har likevel ikke samlet informasjon om de interne vandringene og om hvordan de inngikk i den store sprengningsprosessen som ble utløst av at mange i overtallige ungdomskull fant seg best tjent med å søke levebrød utenfor hjemstedet. Statistikken viser bare resultatet av de interne vandringene i form av overskudd eller underskudd for den enkelte kommune. Det er en beregnet størrelse, nemlig resten som gjenstår når folketallsutviklingen forklares som resultat av fødsler, dødsfall og utvandring. Denne restinformasjonen viser om kommunene hadde overskudd eller underskudd av de interne vandringene. Slik åpner den for et gløtt inn i de interne vandringenes utvikling som altså var de mest omfattende i tidens geografiske mobilitet. (Kart 12.)

Overskuddene av de interne vandringenes hadde vært tydelige i tiåret 1856–1865, altså før masseutvandringens begynnelse. Da ga de flytteoverskudd i 14 kommuner og flytteunderskudd i de andre kommunene. Da gikk de dominerende flytteretningene fra jordbruks- og innlandsbygder til byene med omlandskommuner og til fiskeri- og skogbrukskommuner. (Kart 4.)

I tiden med masseutvandring hadde Trondheim med Strinda liksom Steinkjer og Namsos med sine omlandskommuner fortsatt overskudd av de interne vandringene. Slik var det

27. Mikkelsen Tretvik 2005, s. 129.

Kart 12 Overskudd og underskudd av intern flytting i perioden 1866–1911

Tallgrunnlag: Folkemengdens bevegelse 1871–1875, tabell 1; 1886–1890, tabell 1 A; 1896–1900, tabell 1 A; 1906–1910, tabell 1 A; 1916–1920, tabell 1.

ikke lenger i fiskeri- og skogbrukskommunene, men disse kommunene hadde heller ikke store utflyttingsoverskudd. Innlandskommunene hadde stort sett beskjedne flytteunderskudd, men blant dem var det flere som hadde perioder med flytteoverskudd, noe som hadde sammenheng med oppsving i gruvevirksomheten. Orkdal hadde f.eks. stadig flytteoverskudd, og i nabokommunen Meldal skjøt overskuddet av innflyttere i været ved århundreskiftet. Det var jordbrukskommunene ved Trondheimsfjorden som hadde størst underskudd av de interne vandringerne.

De som var på flyttefot må ha vurdert om de skulle emigrere eller flytte til et annet sted i Norge. I praksis kunne de gjøre begge deler ved å slå seg ned midlertidig i andre kommuner før de tok det store skrittet over til Amerika. Ved å kombinere opplysningene om kommunenes overskudd/underskudd av de interne vandringerne med opplysning om utvandringsintensiteten, får vi et lite innblikk i sammenhenger mellom interne vandringene og emigrasjon.

Størst var «utvandringsintensiteten» for Støren, men den var stor også for Øvre Stjørdal og Nedre Stjørdal. Fra alle disse kommunene var underskuddet av interne vandringene forholdsvis beskjedent. Her var det derfor emigrantene som bidro mest til det samlede flytteunderskuddet. For Selbu var situasjonen noe annerledes. Også derfra var det mange som emigrerte det første tiåret med utvandring, men da emigrasjonen avtok i årene som fulgte, var den samlede utflyttingen likevel stor på grunn av underskudd av de interne vandringerne.

Fra fiskerikommunene ute ved kysten hvor «utvandringsintensiteten» var liten, ser det ut til at det likevel var mer aktuelt å emigrere enn å flytte til andre norske kommuner.

Nærøy som skilte seg ut med høy utvandningsintensitet, hadde samtidig et overskudd av tilflyttere fra andre kommuner.

Fra jordbrukskommunene ved Trondheimsfjorden hvor «utvandningsintensiteten» var moderat, medførte store underskudd av de interne vandringene at den samlede utflytting likevel var stor. Etersom det var kort avstand til byene, kan det ha vært naturlig å prøve ut mulighetene der før ferden eventuelt gikk videre til Amerika.

Byene med hver sine omlandskommuner hadde mange emigranter, men de hadde også stor innflytting av folk som vandret internt. Det var et flyttemønster som bl.a. skyldtes at byene fungerte som midlertidige oppholdssteder for tilflyttere før de dro videre til Amerika.²⁸

Ved å kombinere resultatene av de interne vandringene og av emigrasjonen, får man innblikk i et samfunn hvor mange var på flyttefot både innenfor og bort fra landsdelen. Det dreide seg i særlig grad om ungdom. De søkte seg til muligheter som dukket opp for den som var villig til å ta et tak. I hjemlandet var det f.eks. anleggsarbeid knyttet til havne-, jernbane- og veibygging. Deres mobilitet må ha vært viktig for moderniseringen av samfunnet, ettersom de i stor utstrekning søkte seg til områder med ny næringsutvikling – til by og til industristeder. Meget av dette arbeidet var midlertidig, men interessant nok for den som ville tjene seg opp for å komme videre. Og for samfunnet var deres innsats en viktig forutsetning for modernisering med vekst i handel, industri og administrasjon. Mange av dem må senere ha emigrert, men da hadde de allerede gjort nyttig innsats i hjemlandet.

Hjemføding og innflyttere

Eilert Sundts prognose pekte mot demografisk krise med overtallig ungdom uten grunnlag for egne levebrød. Det var et problem som først måtte gjøre seg gjeldende der hvor de vokste opp – i familien og i lokalsamfunnet, og det var der beslutningene i første omgang måtte tas om den enkelte skulle bli på hjemstedet eller flytte. Den store utflyttingen fra samtlige av Trøndelags kommuner tilsier at man der hadde samme oppfatning som Sundt, nemlig at det ikke var muligheter på hjemplassen for alle i de store ungdomskullene som trengte levebrød for egen etablering. – Noen måtte flytte, enten til Amerika eller til andre steder i Norge.

Viktig var det også å sikre rekruttering til videreføring av familie og lokalt næringsliv. For mange familier var det spesielt viktig å sikre kontinuitet i gårdens drift. Det tilsa at den som hadde odelsretten, burde holde seg på hjemplassen. Det var dessuten behov for flere til å drive lokal virksomhet av forskjellig slag, gjerne noen som hadde ferdigheter og nettverk innenfor tilleggsnæringer som fiske og skogbruk. Og det var behov for kvinner som kunne ivareta mangfoldet av oppgaver i og omkring huset og føre slekten videre. – Noen måtte bli igjen som hjemføding i fødestedskommunen.

Det åpnet seg også muligheter i Norge som det tradisjonelle bondesamfunnet ikke hadde kapasitet eller kompetanse til å gjøre bruk av. Tiltakende vekst i industri, handel og administrasjon åpnet nye muligheter for den som var beredt til å satse utradisjonelt – gjerne som innflytter utenfor hjemstedet.

De mange individuelle valgene fikk konsekvenser for befolkningsutviklingen i Norge. Når noen satset på en fremtid i Amerika, ble overtalligheten avhjulpet på hjemstedet, og i Trøndelag fungerte emigrasjonen som en regelmessig nedbemanning av overtallige ungdomskull. I Norge fikk mange seg levebrød som hjemføding i egen fødestedskommune,

28. Molde 2006, s. 43 ff.

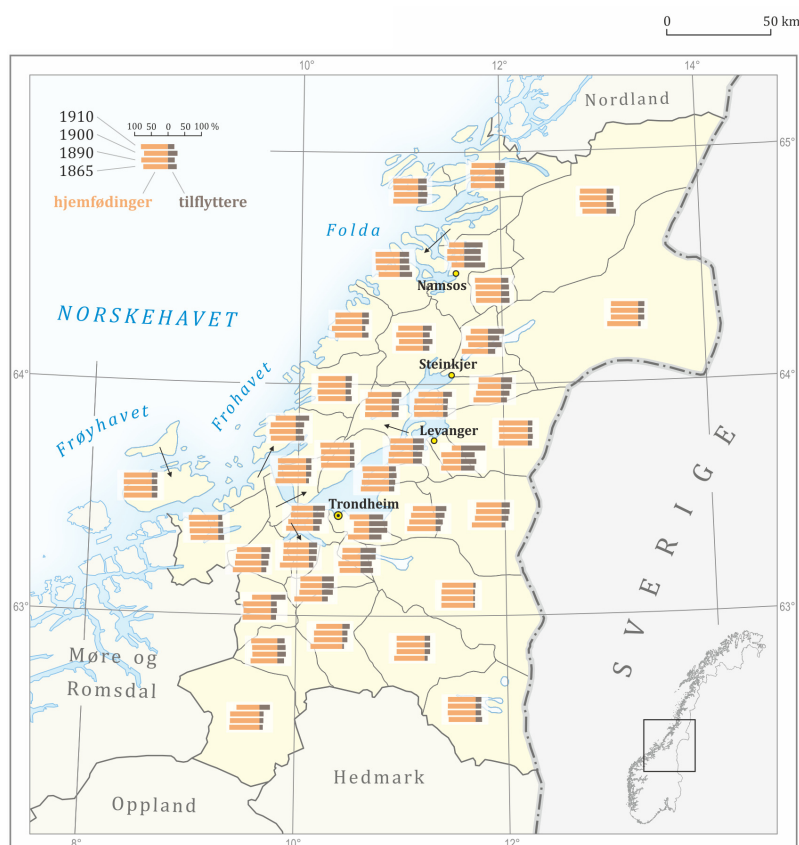
og andre bosatte seg som innflyttere i en annen norsk kommune. Resultatet var en geografisk omfordeling av mange mennesker.

Folketellingene har informasjon om befolkningens fødested som viser at andelen innflyttere i landets kommuner økte fra 22 % i 1865 til 34 % i 1910. I Trøndelag var andelen innflyttere 23 % og 33 % i 1910.²⁹ Disse tallene gir dessverre et noe overdrevent inntrykk av økningen i andel innflyttere. Fordi mange kommuner var splittet opp i flere kommuner i tiden 1855 til 1910, blir de som hadde flyttet mellom de nye kommunene oppført som innflyttere i våre rekonstruerte kommuneenheter fra 1855.

Med denne reservasjonen vil vi likevel benytte folketellingenes tall for kommunenes antall innflyttere. De viser at det ble mer vanlig å bosette seg i en annen kommune enn fødestedskommunen – omtrent like vanlig i Trøndelag som i landet som helhet. Og andelen innflyttere varierte kommunene imellom.

Stor andel innflyttere var et byfenomen. Andelen innflyttere i Trondheim, Levanger, Steinkjer og Namsos med hver sine omlandskommuner lå godt over gjennomsnittet for landsdelen. Det gjaldt også de bynære kommunene Byneset og Klæbu. Vi har sett at disse kommunene hadde forholdsvis stor utvandningsintensitet, men innvandringen var større. Slik hadde den samlede flytteaktiviteten fremmet urbaniseringen. (Kart 13.)

Stor andel hjemfødinger som bodde i egen fødestedskommune var et bygdefenomen. Den var størst i Selbu med over 90 % av de bosatte gjennom hele perioden. Der var det mange som hadde forlatt stedet som emigrant eller utflytter, og det var ikke mange som

Kart 13 Hjemfødinger og innflyttere 1865, 1890, 1900 og 1910

Tallgrunnlag: Folketellingen 1866, tabell 8; 1891, 3. rekke, tabell 7; 1900, 5. hefte, tabell 7; 1910, 5. hefte, tabell 12 og tabell 13.

29. Folketellingen 1866, tabell 8. – Folketellingen 1891, tabell 7. – Folketellingen 1900, 5. hefte, tabell 7. – Folketellingen 1910, 5. hefte, tabell 13.

hadde fått innpass som innflyttere. Der må man nesten utelukkende ha rekruttert hjemfødinge til ledige levebrød, antakelig først og fremst når noe ble ledig ved generasjonsskifte.

Utviklingen i Selbu var ekstrem. I de andre innlandskommunene med mer enn 90 % hjemfødinge i 1865, nemlig Holtålen, Oppdal, Snåsa og Støren, stabiliserte andelen hjemfødinge seg på et noe lavere nivå, stort sett over 80 %. Dette var kommuner med stor utvandring og med underskudd av de interne vandringene. Der ble det åpnet for liten men tiltakende innflytting.

Også i de andre innlandskommunene – Nedre Stjørdal, Øvre Stjørdal, Verdal, Orkdal, Meldal og Rennebu – var andelen hjemfødinge i utgangspunktet høy med over 80 %, men der økte andelen innflyttere da det åpnet seg nye arbeidsmuligheter i gruvedrift eller anleggsvirksomhet.

I Røros var forholdene annerledes. Der ble andelen hjemfødinge liggende på et høyt nivå fordi det var få som flyttet fra og få som flyttet til. Der fungerte bergverksvirksomheten – liksom landbruket – langt på vei som et selvrekutterende system.

I kystområdene hvor fiskeriene hadde vært i god utvikling og gitt grunnlag for tilflyttere i tiden før masseutvandringens begynnelse, konsoliderte hjemfødingene sin stilling i tiden som fulgte med tilbakeslag for fiskeriene. Der ser det ut til at man nødig rekrutterte folk utenfra. I Bjørnør, Hitra, Kolvereid, Nærøy og Åfjord ble andelen hjemfødinge stadig liggende på et høyt nivå.

I jordbrukskommunene langs Trondheimsfjorden var andelen hjemfødinge gjennomgående lavere enn i fiskerikommunene, og den ble redusert i løpet av perioden. I Frosta, Skogn, Sparbu, Inderøy, Ytterøy og Leksvik lå andelen hjemfødinge i 1910 omkring 70 % eller lavere sent i perioden, altså litt lavere enn gjennomsnittet for landsdelen. I disse kommunene med store underskudd av de interne vandringene, må det ha vært en motstrøm av tilflyttere som over tid ble rekruttert inn i stedets befolkning.

Resultatet av omfattende flytting var at andelen innflyttere hadde økt både i Trøndelag som landsdel og i de fleste kommunene – mest i byene, minst i mange av innlandskommunene. De mange oppbruddene fra egen fødestedskommune var utløst av problemer med å finne grunnlag for egne levebrød, men flytteretningene siktet seg inn mot muligheter – muligheter for inntjening og levebrød i Amerika eller i Norge utenfor hjemplassen.

Veksten i kommunenes andel innflyttere var mindre enn det er nærliggende å forvente, ettersom omfanget av flyttebevegelsene var så stort. Vi ser dette som konsekvens av mangfoldet i de samlede flyttebevegelsene hvor mulighetene som immigrant i Amerika og mulighetene knyttet til omstilling og vekst i landets næringsliv, ga konkurrerende retningsimpulser til ungdom som søkte grunnlag for egen fremtid med tilfredsstillende levebrød. Når det gjelder befolkningsutviklingen med forholdsvis beskjedne endringer i andel innflyttere, ser vi dette som nok et eksempel på at omfattende flyttebevegelser med store forskjeller kommunene imellom summerte seg til et avdempet resultat.

Trønderkohortens flyttinger

Masseutvandringen beskattet hvert av de nasjonale årskullene 1846–1886 omtrent like meget både nasjonalt og i Trøndelag. Det er gjennomført livsløpsanalyse for et av disse årskullene, nemlig fødselskullet 1855 i Trøndelag – til sammen 4942 jenter og gutter. Informasjon om denne trønderkohortens livsløp har interesse som et av flere mulige eksempler på livsløpene til de som tilhørte de førti årskullene 1846–1886.

Som 35-åringer hadde trønderkohorten-1855 bak seg en mobil fase med emigrasjon som en av flere muligheter. Noen hadde emigrert allerede i tenårene, ofte direkte fra hjem-

stedet og antakelig med veiledning fra familie og kjente med forbindelser til nybyggerfamilier i Amerika. Antall emigranter var imidlertid størst i alder 20–35 år, og for kohortens del kulminerte antall registrerte emigranter tidlig i 1880-årene med 107 emigranter bare i 1880.³⁰ Det er nærliggende å se kohortens emigrasjon disse årene i sammenheng med problemer i Trøndelags arbeidsliv. Der ble forholdene snart bedre, men for mange i trønderkohorten-1855 som var midt i tyveårene, må det ha vært mer interessant å satse på mulighetene i Amerika enn å vente på oppgang i hjemlandet. De benyttet seg av at de hadde mulighet til å emigrere når det passet dem. Det var en stor reise de ga seg ut på, men mange hadde dratt før dem. For dem var konjunktursvingninger viktige både hjemme og i Amerika. Vi ser kohortens tallrike emigranter tidlig i 1880-årene som interessant eksempel på at de unge forholdt seg aktivt til mulighetene på begge sider av Atlanteren. Deres og andre ungdommers beredskap til raskt skifte for å følge opp nye muligheter, kan langt på vei forklare de store årlige variasjonene i antall emigranter også på nasjonalt nivå.

Ved 35 års alder i 1890 hadde trønderkohorten sin mest mobile periode bak seg. Da bodde bare 38 % av kvinnene og 33 % av mennene som hjemfødingene i egen fødestedskommune, 33 % av kvinnene og 29 % av mennene bodde i andre norske kommuner, mens 29 % av kvinnene og 38 % av mennene hadde emigrert.³¹ Disse tallene viser forskjeller i flyttemønsteret til kvinner og menn. De viser også at for denne kohorten var mobiliteten stor for begge kjønn, og at en meget stor del av flyttingene forgikk som interne vandringer. Vi antar at det samme i varierende grad gjaldt andre i Trøndelags årskull 1846–1886 – antakelig også i de nasjonale årskullene i samme generasjon.

Det var få som emigrerte etter fylte 35 år. Derfor tar vi utgangspunkt i kohortens tredeling i 1890 for å undersøke om det var forskjell i emigrantenes, innflytternes og hjemfødingenes sosiale bakgrunn. Undersøkelsen viser at det var forholdsvis lik rekruttering til emigrantenes, innflytternes og hjemfødingenes rekke enten faren var gårdbruker, husmann eller dagarbeider.³² Dette tilsier bred mobilisering til landets omstilling fra alle sosiale lag i bondesamfunnet. Det tilsier også at emigrasjonen ikke medførte vesentlige endringer i befolkningens sammensetning etter sosial bakgrunn blant de gjenværende i Norge.

Mange har stilt spørsmålet om det var de smarteste som forlot landet, slik at emigrasjonen innebar en hjerneflukt. Studiet av trønderkohorten-1855 tilsier at det ikke var tilfelle. For hver enkelt i denne kohorten foreligger karakterene ved konfirmasjon. De viser at gode og mindre gode karakterer var forholdsvis likelig fordelt mellom emigranter og gjenværende, men likevel slik at de var noe bedre blant de som bosatte seg i Norge.³³ Hvis dette var typisk for de nasjonale årskullene 1846–1886 som ble sterkt beskattet av emigrasjonen, var det heldig for Norge som hadde flere emigranter relatert til folketallet enn andre land i Europa, bortsett fra Irland.

Blant kohortens gjenværende menn i Norge hadde 99 % egne levebrød ved 35 år alder. Godt og vel halvparten av sønnene til husmenn eller dagarbeidere hadde avanserte sosialt – mange til gårdbruker, noen til handelsmann, håndverker eller lærer. Det var først og fremst innflytterne utenfor egen fødestedskommune som hadde etablert seg i andre næringer enn i landbruket – det gjaldt ca. 67 % av dem uansett sosial bakgrunn med far som gårdbruker, husmann eller dagarbeider. Blant hjemfødingene var det bare ca. 20 % som hadde tatt spranget over i andre næringer.³⁴ Forholdene hadde altså ordnet seg for denne kohorten,

30. Lindbekk 2017a, s. 142 ff.

31. Ibid, s. 156.

32. Ibid, s. 200.

33. Ibid, s. 209 ff.

34. Ibid, s. 258 ff.

slik at så godt som alle hadde egne levebrød. Og de hadde medvirket til landets modernisering ved at mange hadde flyttet og skaffet seg arbeid i vekstnæringer som industri, handel og administrasjon.

Trønderkohorten-1855 var bare ett regionalt fødselskull blant årskullene 1846–1886 som var overtallige i forhold til tilgangen på tilfredsstillende levebrød. Deres skjebne kunne vært arbeidsløshet og manglende forsørgerevne, men kohortens livsløp eksemplifiserer at mange fikk seg levebrød ved å satse på mulighetene der hvor de forelå. Deres livsløp vitner om stor beredskap til å gjøre bruk av mulighetene i et samfunn preget av endring og økonomisk vekst. De flyttet til og fra, ofte i flere omganger før de slo seg ned for varig etablering. De startet alle som hjemfødinge der hvor de var født, men i ungdomsårene var det mange som flyttet – noen til Amerika som emigranter, andre til en annen kommune i Norge, fortrinnsvis i Trøndelag.

Trøndelags befolkningsutvikling i masseutvandringens tid

I regionhistorien for Trøndelag drøfter Aud Mikkelsen Tretvik spørsmålet om hva som hadde skjedd hvis utvandringen ikke hadde funnet sted. Hun mener det er «grunn til å tru at befolkningsregulerende mekanismer ville ha slått til og halde folketalet i sjakk ... seine giftarmål eller ikkje-etablering av familie som sjølkontroll på den eine sida, og underernæring, svolt og sjukdom på den andre sida.»³⁵ Vi deler hennes vurdering av utvandringens betydning for befolkningsutvikling og levekår.

I arbeidet med denne artikkelen har det vært en utfordring å etablere grunnlag for å studere Trøndelags befolkningsutvikling samlet for landsdelen og dens mange kommuner. En viktig del av arbeidet har vært å utvikle informasjonsgrunnlag med opplysninger som er sammenliknbare over tid, på tvers av geografiske nivåer og kommunene imellom. Det er bearbeidet på slik måte at det gir grunnlag for utvikling av tematiske kart med visuell presentasjon av kommunes utvikling i regional kontekst. Dette arbeidet har gitt som resultat et dokumentasjonsgrunnlag og en fremstillingsmåte som har vært nyttig for vår studie. Vi håper at de kan benyttes også av andre, f.eks. i studiet av kommuners utvikling i regional sammenheng.

I innledningen til denne artikkelen stilte vi følgende spørsmål: Hvor omfattende var mobiliteten og hvordan påvirket den befolkningsutviklingen i kommunene og i Trøndelag som landsdel? Når det gjelder emigrasjonens omfang, har vi sett at det samlede antall emigranter fra Trøndelag var ca. 67.000, noe som tilsvarte en «utvandringsintensitet» tilsvarende 35 % av befolkningen i 1865. Omfanget av de interne vandringene er det neppe mulig å få oversikt over, men vi mener at det må ha vært større enn utvandringen. Det tilsier at det samlede antall personer som var på flyttefot mellom kommunene og med endring av bostedsadresse gjennom et halvt århundre med masseutvandring, tilsvarte minst 80 % av folkemengden i 1865.

I kommunene varierte «utvandringsintensiteten» mellom 97 % for Støren og 16 % for Røros, men vi har ikke grunnlag for å skaffe tilsvarende informasjon om de interne vandringene. Kartene som viser mangfoldet i kommunenes befolkningsutvikling som følge av fødseloverskudd/-underskudd, flytteoverskudd/-underskudd, «utvandringsintensitet» og overskudd-/underskudd av de interne vandringene, viser uansett at det samlede omfang av flytteaktiviteten må ha variert sterkt kommunene imellom. Samtidig har arbeidet med det statistiske informasjonsgrunnlaget vist at på landsdelsnivå jevnet forskjellene seg ut. I

35. Mikkelsen Tretvik 2005, s. 143.

Trøndelag som landsdel fungerte utvandringen som en regelmessig beskatning av de førti årskullene 1846–1886 med ca. 1/3 av mennene og ca. 1/5 av kvinnene. Vi finner også en utjevning ved at de store forskjellene i kommunenes utvandring og overskudd/underskudd av de interne vandringene samlet sett medførte forholdsvis moderate forskjeller i kommunenes andel innflyttere.

Når det gjelder spørsmålet om hvordan mobiliteten påvirket befolkningsutviklingen, kan vi vise til at utvandringen var en kjent størrelse som over tid reduserte befolkningen med et stort antall mennesker, og at reduksjonen fant sted som en regelmessig beskatning av de førti årskullene 1846–1886. Det samlede omfang av de interne vandringene forblir ukjent, men det må ha vært større enn omfanget av emigrasjonen. Vi har sett at disse flyttingene påvirket befolkningsutviklingen i et samspill med utvandringen, hvor de interne flyttingene og flyttingene ut av landet både forsterket og motvirket hverandre. Ettersom de interne vandringene var rettet inn mot muligheter i Trøndelag, må de ha bidratt avgjørende til at befolkningsutviklingen bidro til omstillingene i landsdelens næringsliv.

Når det gjelder spørsmålet om hvem det var som flyttet, vet vi at de kom fra alle deler av Trøndelag. Utflyttingen varierte imidlertid områder imellom og over tid, noe som bidro til forskjeller i befolkningsvekst med redusert folketall i noen kommuner og befolkningsvekst i andre. De som flyttet var i overveiende grad unge i alderen 15–35 år. Det gjaldt emigrantene, og det gjaldt de som flyttet innenfor landets grenser – fortrinnsvis i Trøndelag. Deres sosiale bakgrunn og deres kompetanse slik vi kjenner den fra konfirmasjonskarakterene, var forholdsvis lik for hjemfødinger, innflyttere og emigranter. Det medførte at i Trøndelag kunne samfunnsutviklingen i masseutvandringens tid fortsette med en befolkning som var yngre enn den ville vært uten utvandring, men som sin sammensetning etter sosial bakgrunn og evner var omtrent slik den ville vært uten utvandring.

Flyttingene bidro til næringsøkonomisk omstilling ved at folk flyttet for å skaffe seg inntekt, og for å kunne slå seg ned på et sted hvor de fant levebrød som grunnlag for å stifte familie. De kunne ha andre motiver i tillegg, men det var neppe noen som kunne se bort fra nødvendigheten av å få seg eget inntektsgrunnlag. Eilert Sundts prognose fra 1855 pekte som kjent mot demografisk krise med overtallig ungdom uten fremtidsutsikter. Dette problemet ble langt på vei løst ved nedbemanning når mange emigrerte for å ta i bruk muligheter som åpnet seg i Amerika, og det skjedde vel å merke som en kontinuerlig nedbemanning gjennom et halvt århundre med masseutvandring. Samtidig åpnet det seg nye løsningsmuligheter i Norge innenfor vekstnæringene industri, handel og administrasjon. Veksten i disse næringene forutsatte at folk kom dit hvor det var behov for arbeidskraft. Det dreide seg ofte om midlertidige eller konjunkturutsatte arbeidsplasser, slik at mange foretok flere flyttinger før de fant en varig løsning. For den som flyttet må muligheten for å kunne dra videre til Amerika, ha bidratt til at den interne mobiliteten ble mindre risikofylt.

Befolkningsutviklingen i Trøndelag var del av en nasjonal utvikling. Vår bruk av data som viser sammenliknbare forskjeller i kommunenes demografiske utvikling, har gjort det mulig å dokumentere, analysere og anskueliggjøre det store mangfoldet i kommunenes utvikling. Denne arbeidsmåten kan benyttes for å studere mangfoldet i lokale utviklingsmønstre også i andre landsdeler. Antakelig vil man da også finne at store forskjeller på lokalt nivå jevnet seg ut på regionalt nivå.

Det samlede antall emigranter fra Trøndelag – ca. 67 000 – innebar et voldsomt inngrep i landsdelens befolkning. Samtidig fant det sted interne vandring av ukjent omfang med skifte av bosted fra en kommune til en annen som etter vår vurdering var mer omfattende enn emigrasjonen. Ved å kombinere overskudd/underskudd av disse vandringene med «utvandringsintensiteten» for den enkelte kommune, får vi innblikk i samspillet mellom

tidens store flyttebevegelser – de interne vandringene og emigrasjonen. Deres konkurrerende retningsimpulser til ungdom som søkte grunnlag for egen fremtid med tilfredsstillende levebrød, må ha bidratt avgjørende til vekst og omstilling i landets næringsliv. Livsløpstudien av trønderkohorten-1855 gir utdypende kunnskap om denne utviklingen, ved at den viser bred mobilisering til landets omstilling fra alle sosiale lag i bondesamfunnet. Den viser også at det først og fremst var de mobile som fant seg levebrød i vekstnæringene industri, handel og administrasjon.

Bruken av tematiske kart har vært viktig i arbeidet med denne artikkelen. De viser mangfoldet av forskjeller kommunene imellom som en viktig del av utviklingen i Trøndelag som landsdel og i landsdelens kommuner. Slik har de gitt en innsikt i utviklingens geografiske dimensjon som ikke er tilgjengelig ved bruk av bare rådata og tekstlig beskrivelse. Vi kommer til å arbeide med kart også i videre forskning, bl.a. med bruk av løsninger som er typiske for Historical Geographic Information System.

Takk

I arbeidet med denne artikkelen har professor emeritus Michael Jones, Institutt for geografi, NTNU, og etnolog Venke Åsheim Olsen vært viktige diskusjonspartnere. Vi er dem stor takk skyldig.

Litteratur

Statistikk

Norges offisielle statistikk (NOS). Tilgjengelig på ssb.no/historisk.statistikk. SSB

Backer, Julie 1965: *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge. 1865–1960*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Bævre, Kåre, Christian Riis & Thore Thonstad 2001: «Norwegian cohort emigration.» *Journal of Population Economics*, 14(3), 473–489.

Brosveet, Jarle, Thore G. Olaussen & Terje Sande 1979: *Kommuneendringer 1838-1978. Del 2: Koeffisienter og endringstall*. Bergen: Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste.

Dyrvik, Ståle, 2004: *Den demografiske overgangen*. Oslo: Samlaget.

Gregory, I.N. & R.G. Healey 2007: «Historical GIS. Structuring, mapping and analysing geographies of the past.» *Progress in Human Geography*, 31(5), 638–653.

Haakenstad, Liv Marit 2008: *Slektsgranskerens guide til utvandringen 1825–1930*. Oslo: Orion.

Juvkam, Dag, 1999: *Historisk oversikt over endringer i kommune- og fylkesinndelingen*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Keates, J.S. 1996: *Understanding Maps*. (2nd Ed.) Harlow: Longman.

Lindbekk, Kari, 2017a: *Fast og tilstrekkelig levebrød. Livsløpene til trøndere født i 1855 og foreldrene deres. 1815–1910*. Ph.d.-avhandling. Universitetet i Oslo.

Lindbekk, Kari, 2017b: «Befolkningsutvikling med sosial sprengkraft.» *I det lange løp. Festskrift til Jan Eivind Myhre*. Oslo: PAX Forlag.

Mikkelsen Tretvik, Aud (2005), *Grenda blir global. Trøndelags historie 1850 til 2005*. Bind 3. Trondheim: Tapir.

Mitchell, B.R. 2003: *International historical statistics. Europe 1750-2000*. (Fifth Edition.) Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Molde, Jostein 2006. «Trondheim som utvandringsby. Forutsetninger – forløp – omfang.» *Trondhjemske samlingert*.

Robinson, A.H. 1982: *Early Thematic Mapping in the History of Cartography*. Chicago: University of Chicago Press.

Semningsen, Ingrid 1975: *Drøm og dåd. Utvandringen til Amerika*. Oslo: Aschehoug.

Slocum, T.A., R.B. McMaster, F.C. Kassler & H.H. Howard 2010: *Thematic Cartography and*

Geovisualization. (3rd International Edition.) Upper Saddle River: Pearson Education International.

- Sogner, Sølvi, Hege Brit Randsborg & Eli Fure 1984: *Fra stua full til tobarnskull. Om nedgangen i barnetall i norske familier i de siste 200 å, med særlig vekt på perioden 1890–1930*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sundt, Eilert 1975a: *Om dødeligheten i Norge. Verker i utvalg 2*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Sundt, Eilert 1975b: *Om giftermål i Norge. Verker i utvalg 2*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Søbye, Espen, 2014: *Folkemengdens bevegelse 1735–2914*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Østrem, Nils Olav 2015: *Den store utferda. Utvandring frå Skjold og Vats til Amerika 1837–1914*. Oslo: Scandinavian Academic Press.